

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
ТАРЫХ ИНСТИТУТУ**

**Ведомстволор аралык диссертациялык совет
Д.07.03.229**

Кол жазма укугунда

УДК 947.083.76 (575.23) (043.3)

Шейшеканов Турдубек Бейшенакунувич

**1916-ж. Ысык-Көл өрөөнүндөгү көтөрүлүш:
өбөлгөлөрү, өзгөчөлүктөрү жана жол башчылары**

Адистиги: 07. 00. 02 – Кыргызстан тарыхы

Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасына талапкер диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2004

Иш Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Азия жана Африка өлкөлөрү тарыхы кафедрасында даярдалды

Илимий жетекчилери: Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги, философия илиминин доктору, профессор А. Ч. Какеев

тарых илимдеринин кандидаты, доцент Т. Н. Өмүрбеков

Расмий сын пикир ээлери: тарых илимдеринин доктору, профессор С. А. Аттокуров

тарых илимдеринин кандидаты, К. Молдокасымов

Жетектөөчү мекеме: И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университети

Диссертацияны коргоо Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тарых институтунун алдындагы тарых илимдери боюнча докторлук (кандидаттык) диссертацияларды коргоочу Д. 07. 03. 229. Адистештирилген кеңешинин 2004-ж. 21-майда саат 14:00 башталуучу жыйналышында жүргүзүлөт.

Дареги: Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265 а

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын илимий китепканасында таанышууга болот.

Автореферат 2004-ж. 21-майда таркатылды

Атайын кеңештин окумуштуу катчысы, тарых илимдеринин доктору

А. Д. Джуманалиев

Эмгектин жалпы мүнөздөмөсү.

Теманын актуалдуулугу. Кыргыз Республикасынын 1991-жылдан берки көз карандысыздык өнүгүү шартында, элибиздин руханий кайра жаралуусундагы анын улуттук өзүн-өзү кайра таануу мезгилиндеги милдеттерди чечүүдө тарых илиминин ролу зор экендиги талашсыз. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгын өткөрүү жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаевдин Указында: «Кыргызстан мамлекеттик көз карандысыздыкка ээ болгондон кийин илимий жана коомдук-саясий чөйрөдө, республиканын жарандарынын арасында Ата Мекендик тарыхка, кыргыз элинин даңктуу өткөн дооруна кызыгуу кыйла өстү» - деп белгиленген¹.

Өлкөбүздүн көз карандысыздыгы тарых илиминин аткара турган социалдык функциясын түп тамырынан бери өзгөртүүдө. Биздин оюбузча, Кыргыз элинин тоталитаризм доорунда бурмаланган тарыхын калыбына келтирүү, ошонун ичинде этногенезин, мамлекеттүүлүгүн жана көз карандысыздык үчүн болгон күрөштөрүн объективдүү изилдөө жана окуп үйрөнүү бүгүнкү күндүн талабы болуп эсептелет.

Элибиздин көз карандысыздык үчүн болгон күрөштөрүнүн тарыхы, өзүнүн терең жайылган тамырлары менен кылымдарга сүнгүп кирет. Ошол күрөштөрдүн башында Барс-бек каган (б.з.VII к. аягы-VIII к.башы.) Тапу Алп Сол (IXк.), Мухаммед-Кыргыз-Тагай бий (XVIк.), Бишкек баатыр (XVIIIк.), Ормон хан, Пулат хан, Курманжан датка (XIX к.) ж.б.көптөгөн улуу инсандар турушкан жана өлбөс-өчпөс өз издерин тарыхка калтырышкан.

XIX к. экинчи жарымында колониалдык эзүүгө дуушар болгон элибиз боштондукту, эркиндикти самап күрөшүн эч токтотпой улантып келген.

1916-ж.улуттук боштондук кыймылы колониалдык эзүүдөн кутулууга багытталган, башка көтөрүлүштөрдөн айырмаланып өзгөчө орунду ээлеп турат. Биринчиден, 1916-ж.көтөрүлүш абдан чоң регионду кучагына алган, экинчиден, Туркстан крайында жашаган баардык жергиликтүү улуттардын өкүлдөрү көтөрүлүшкө активдүү катышкан, үчүнчүдөн, падышалык бийликтин колониалдык системасына чоң сокку урулган. 1916-ж. көтөрүлүштүн эң курч, масштабдуу өткөн борборлорунун бири Ысык-Көл өрөөнү болуп саналат.

1916-ж. Көл өрөөнүндөгү өтө курч мүнөздө өткөн боштондук кыймылынын тарыхына өсүп келе жаткан жаш муундар кайдыгер карабашы керек, ошол жылы көтөрүлгөн кыргыз элинин баатырдыгын жана башынан өткөргөн трагедиясын эстен чыгарбай эстеп жүрүшү зарыл. Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы айтылган ойлордун баардыгы, Ысык-Көл өрөөнүндөгү

¹А. Акаев. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жылын өткөрүү жөнүндө Кыргыз Республикасынын Президентинин Указы. Бишкек шаары, Өкмөт үйү, 2002-жылдын 1-августу. ПУ № 200 // Кыргыз Туусу.- 2002,2- август.

1916-жылдагы жалпы элдик боштондук кыймылынын тарыхын атайын жана комплекстүү изилдөөгө түрткү берет жана бул теманын актуалдуулугун көрсөтөт. Теманын жетишерлик деңгээлде ачылып берилиши, мындан аркы улуттук кайра жаралуу мезгилинде руханий-нравалык жогорулоого өз таасирин тийгизет.

Проблеманын илимий изилденүү деңгээли. Ысык-Көл өрөөнүндөгү 1916-ж. көтөрүлүштү атайлап изилдеген эмгек алигиче жарала элек. Бирок, белгилүү деңгээлде аймактагы ошол окуянын айрым учурлары жалпы Кыргызстанда улуттук-боштондук кыймылынын жүрүшүн баяндоого арналган илимий иликтөөлөрдө үстүртөн чагылдырылганы анык. Колониалдык доордогу өрөөндүн жергиликтүү калкынын чарбасы, коомдук-экономикалык түзүлүшү, саясий абалы жана бөлөк жактан көчүп келген элдер менен өз ара мамилеси тууралуу кызыктуу маалыматтарды XIX к. акыркы чейреги-XX к. Россиялык, Советтик авторлор тарабынан жазылган илимий, илимий-популярдуу макалалардан, монографиялардан жолуктурууга болот.

Ошондой эмгектердин катарына В.В.Заорская менен К.А. Александер, И.И. Гейер, В.Е. Недзвецкий жараткан эмгектер кирет². Бирок, алардын эмгектеринде Ысык-Көл өрөөнүнүн жергиликтүү элинин экономикасы менен социалдык структурасындагы ал кездеги өзгөрүүлөргө терең жана жетиштүү деңгээлде ар тараптан анализ берилген эмес. 1916 ж. Туркстан чөлкөмүнүн, анын ичинде Жети-Суу элдеринин эң ири боштондук кыймылынын тарыхын изилдөөдө алгачкы кадамдарды Совет мезгилинде Б.Солтоноев Т.Р.Рыскулов, Ю.Абдрахманов, А.Шестаков. Ив.Меницкий. Н.Кузнецки, П.Галузо. ж.б. жасаганы маалым. Жалпы жонунан марксистик методологияга таянып жазылганына карабастан бул макалаларда көтөрүлүштүн өбөлгө, себептери, жүрүшү жана натыйжалары тарыхый чындыкка жакын баяндалганы талашсыз. Ошондуктан алар азыркы учурда да өз маанисин жогото элек.

Орто Азия элдеринин көз каранды эместик үчүн күрөшүнүн, өзгөчө 1916-ж. көтөрүлүштүн тарыхын изилдөө XX к. 40-жж. жаңы баскычка көтөрүлгөнү шексиз. Ал жылдарда Кыргызстанда Д.М. Меджитов кандидаттык диссертациясын коргоп, А.Г. Зиманын макаласы жарыяланат.

1916-ж. Орто Азия жана Казакстан элдеринин улуттук-боштондук кыймылынын тарыхын изилдөө боюнча маани-маңызы терең көп иш XX к. 50-жж. жасалат. Тилекке каршы, дал ошол кезде тарых илимине тоталитардык системанын салакасы тийип, окумуштуулардын арасында улуттук боштондук кыймылдарынан реакциячыл очокторду табуу аракети жанданган. Буга Багировдун чуулгандуу макаласы шыкак, шылтоо болгону белгилүү.

1953-ж. Фрунзе шаарында (азыркы Бишкек) XIX к. экинчи жарымы-XXк. башындагы Кыргызстандагы улуттук кыймылдардын мүнөзү жөнүндөгү

² Аталган авторлордун жана мындан кийинки атала турган изилдөөчүлөрдүн эмгектери диссертациянын соңундагы адабияттардын тизмесинде берилген.

маселени талкуулоого арналган илимий конференция болуп өткөн. Ал эми кийинки 1954-ж. Ташкентте Орто Азия жана Казакстан элдеринин Октябрга (1917 ж.) чейинки мезгилдеги тарыхынын проблемалары боюнча бириккен илимий сессиясы уюштурулган. Ошол илимий жыйындар XIX к. аягы-XX к. башындагы улуттук-боштондук кыймылдарынын мүнөзүн туура аныктоого кыйла баалуу салым кошкон. Бирок, кээ бир туура эмес жыйынтыктар да чыгарылган. Алсак, аталган конференцияда жана сессияда 1916-ж. көтөрүлүштүн жүрүшүндө Жети-Суу областынын түштүк райондорунда: Пржевальск, Жаркент, Пишпек уездеринде реакциячыл очоктор болгон жана андай очоктордогу куралдуу күрөштөрдөн феодалдык-монархиялык мүнөздөгү кыймылдын айрым белгилери байкалган деген калпыс тыянактар илимий коомчулукка таңууланган.

XX к. башындагы Туркстандагы улуттук-боштондук кыймылын изилдөөгө 50-жж. аягынан тартып 80-жж. чейин Х.Т. Турсунов, С.Убайдулаев- Б.В. Лунин, Х.З. Зияев ж.б. олуттуу салым кошушкан. Алардын эмгектеринде Кыргызстандагы, Ысык-Көлдөгү кыймыл кыйыр түрүндө болсо дагы чагылдырылат. Жети-Сууда байыртадан жанаша жашаган кыргыз жана казак элдеринин XXк. башындагы көз каранды эместик үчүн чечкиндүү күрөшү К.Ү. Үсөнбаевдин, Б.С. Сулейменовдун, В.Я. Басиндин ж.б. иликтөөлөрүндө кең кесири баяндалган. Кыргызстандагы көз каранды эместик үчүн күрөштүн тарыхын изилдөөдө айрыкча К. Үсөнбаевдин салымы зор. Анын бир катар эмгектеринде 1916-ж. көтөрүлүштүн тарыхын комплекстүү изилдөөгө басым жасалат. Ал Кыргызстандын баардык аймактарында көтөрүлүштүн мүнөзүн улуттук-боштондук кыймылы катарында аныктаган. Эң башкысы, XX к. 50-жж. тартып тескери мүнөздөлө баштаган Пржевальск жана Пишпек уездеринин чыгыш тараптарындагы кыргыздардын кыймылын аталган чоң окумуштуу анык элдик көтөрүлүш катары баалаган.

1916-ж. көтөрүлүштүн орчунду маселелерине XIXк. аягы-XX к. башындагы Кыргызстандын калктарынын боштондук күрөштөрүнүн тарыхын изилдөөгө арналган коллективдүү эмгектин авторлору да кайрылышкан. Андагы биздин темага тиешелүү бөлүмдүн автору К.Ү. Үсөнбаев болчу. Жети-Суу аймагынын көп улуттуу калкынын XX к. башындагы боштондук күрөштөрүн изилдөөгө Т.Н. Өмүрбековдун илимий макалалары жана эмгектери арналган.

1991-ж. элибиз көз каранды эмес эгемендүү мамлекеттүүлүккө ээ болгондон тартып 1916-ж. көтөрүлүштүн тарыхына коомчулуктун кызыгуусу кескин өсүп, өзгөргөн заманга жараша жаңыча көз караштагы эмгектер жазылып, мезгилдүү басма сөз беттеринде көптөгөн макалалар, эскерүүлөр, архивдик даректер жарыялана баштаган болчу. Ошондо, К. Үсөнбаевдин акыркы китептери ондолуп, толукталып басылган. Ага удаалаш М. Махмутбекованын чакан китепчеси жарык көргөн. Андан автордун 1916-ж. улуттук-боштондук көтөрүлүштүн тарыхын мурда толук пайдаланылбаган архивдик документтердин, эскерүүлөрдүн жана илимий эмгектердин негизинде ирээттүү, жаңыча жазууга далалат жасаганы байкалып турат.

Жогоруда аталган авторлордун эмгектери биздин ишти бир топ жеңилдеткенин айта кеткенибиз абзел. Бирок, ал эмгектерде негизинен жалпы Борбор Азия чөлкөмүндөгү же бүткүл Кыргызстандын аймагындагы элдик кыймылдын жүрүшү окумуштуулардын көңүлүнүн борборунда болуп, Көл өрөөнүндөгү көтөрүлүштүн спецификалык өзгөчөлүктөрү эске алынбай калган. Анан калса көтөрүлүшкө алдын ала даярдыктын жүрүшү, жол башчылары да бүдөмүктөй сыяктанат. Ошондуктан, 1916-ж. кыргыз элинин көз каранды эместик үчүн күрөшүн Көл өрөөнүнүн мисалында жаңыча изилдөөнү эп көрдүк.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөдөгү негизги көздөгөн максатыбыз, жаңы архивдик материалдарга таянып жана башка тарыхый булактардын негизинде 1916-ж. Ысык-Көл өрөөнүндөгү көтөрүлүштүн өбөлгө, себептерин, башталышын, эволюциясын, натыйжаларын жана тарыхый маанисин жаңыча көз карашта комплекстүү изилдөө болуп эсептелет. Мына ошондой көздөгөн максатыбызга жетиш үчүн төмөнкү милдеттерди койдук:

- Көтөрүлүштүн социалдык-экономикалык, саясий, жана идеялык себептерин ачып берүү;
- падышалык бийликтин жергиликтүү калкка карата колониалдык, айрыкча агрардык талоончул саясатынын маңызын чагылдыруу;
- элдик көтөрүлүштүн негизги этаптарынын эволюциясын жана динамикасын изилдөө;
- көтөрүлүштүн катышуучуларынын жана жол башчыларынын ролун жана ордун көрсөтүү;
- Ысык-Көл өрөөнүндөгү көтөрүлүштүн өзгөчөлүктөрүн, жыйынтыктарын, мүнөзүн жана маанисин ачып көрсөтүү.

Диссертациянын теориялык методологиялык негиздери улуттук идеологиянын философиясы жана дүйнөлүк илимде топтолгон коомдук процесстерди изилдөөнүн теориясы жана методологиясы менен аныкталган. Автор, Кыргызстандын жаңы тарыхын концептуалдуу позициядан кароого, тарыхый болуп өткөн окуяларды изилдөөдө, алардын реалдуу мазмунун ачып көрсөтүүгө аракет жасады.

Тарыхый булактары. Ишти жазууда негизги тарыхый булактын милдетин жарык көргөн жана жарыялана элек архивдик документтер аткарды. РФ БМАТА фондударынын ичинен теманы ачып берүүдө 400-ф. Россия империясынын Согуш министрлигинин Башкы штабынын Азиялык бөлүмүнүн фондусу менен 1396-Түркстан аскер округунун башкармалыгынын фондусу бөтөнчө кызыкчылыкты туудурат. Ал материалдарды изилдөө аркылуу Көл өрөөнүндөгү көз каранды эместик үчүн күрөштүн өбөлгөлөрүн чечмелей алабыз.

Кыйла материал Өзбекстан Республикасынын БМА фондударынан алынды. Түркстан генерал-губернаторунун канцеляриясынын фондусунун И-1, Түркстан райондук кайтаруу бөлүмүнүн И-461 ж.б. мекемелердин фондударынын материалдары Пржевальск уездинин калкынын чарбасын, коомдук мамилелерин, административдик-аймактык түзүлүшүн, боштондук

кыймылын жана аймактагы саясий кырдаалды туура мүнөздөөгө мүмкүнчүлүк берет.

Тема боюнча, документтердин бир тобун Казакстан Республикасынын БМА фондударынан чогултуп алдык. Пржевальск уезди караган Жети-Суу областык башкармалыгынын И-44, Верный округдук соттун И-76, округдук соттун И-77 ж.б. фондударынын документтери элдин тарткан азап-тозогун, падышачылыктын аймактагы саясатынын колониалдык мазмунун ачып бергени менен баалуу.

Кыргыз Республикасынын БМА деги Пржевальск, Пишпек уездеринин начальниктеринин, элдештирүү-жамааттык соттордун, Пржевальскидеги мамлекеттик мекемелердин фондударынан абдан кызыктуу кабарларды табууга болот. Айрыкча, 1916-ж. кыргыз элинин улуттук-боштондук күрөшү тууралуу материалдар өтө арбын. Белгилей кете турган нерсе, архивдик документтердин көпчүлүк бөлүгү колониалдык бийлик өкүлдөрүнүн калемине таандык. Андыктан аларга тигил же бул тарыхый окуяны жана кубулуштун чыныгы мүнөзүн кээде бурмалоо мүнөздүү.

Албетте, колониалдык администрация ар дайым өздөрүнүн аксымдыктарын жаап-жашырууга, Россиянын, падыша өкмөтүнүн кызыкчылыктарын коргоого маш болуп, кыргыз элинин эгемендик үчүн кыймылын сөзсүз тескери гана баалашмак. Ал кезде ага объективдүү баа берилиши эч мүмкүн эмес эле. Архивдик документтерди пайдаланууда, биз ошол кемчиликтерди эске алдык жана алардын мазмунуна салыштырып анализдөө ыкмасын колдонууга аракеттендик.

Архивдик документтерди жана башка даректүү материалдарды ар тараптан анализдөө жана аларга таянып тиешелүү жыйынтыктарды чыгаруу, биздин оюбузча, диссертацияда коюлган максат, милдеттерди жетишээрлик дегээлде жана толук чечүүгө мүмкүнчүлүк түздү.

Изилдөөнүн илимий жаңычылдыгы. Азыркы мезгилдеги тарых илиминин позициясында туруп, буга чейин жарыяланбай келген тарыхый булактарды пайдалануу менен Ысык-Көлдөгү 1916-жылдагы элдик көтөрүлүштү биринчи жолу атайын комплекстүү изилдөөгө аракет жасалды.

Диссертациядагы алдыга коюлган максаттарды жана милдеттерди ишке ашырууда төмөндөгү маселелерди чече алдык:

- 1916-ж. Ысык-Көл өрөөнүндөгү элдик көтөрүлүштүн саясий, социалдык-экономикалык жана руханий жактан шартталышын чагылдырдык;
- элдик көтөрүлүштүн Пржевальск шаарында, жана Ысык-Көлдүн айланасындагы ондогон айыл кыштактарда кандайча өнүккөндүгүн көрсөттүк;
- көтөрүлүшкө катышкан социалдык топтордун чөйрөсүн белгиледик, алардын көтөрүлүштөгү алган ордун жана ролун көрсөттүк;
- көтөрүлүштүн трагедиялуу натыйжаларын көрсөтүп, колониалдык бийликтин боштондук кыймылын ырайымсыздык менен баскандан кийинки чыныгы көздөгөн максатын ачып бердик;
- каралган маселелер жана багыттар боюнча илимий чөйрөдө пайдаланууга көп жаңы материалдар киргизилди.

Ошентип, 1916-жылдагы Көл өрөөнүндөгү элдик көтөрүлүштүн толук картинасын түзүүгө жана ошону менен бирге улуттук боштондук кыймылынын тарыхын изилдөөдөгү кемчиликтерди азайтууга аракет жасалды.

Иштин практикалык мааниси. Туркстан крайындагы 1916-ж. болуп өткөн улуттук-боштондук кыймылынын историографиясына кошулган салым болуп эсептелет. Бул изилдөө байыркы кылымдардан берки кыргыз элинин чет элдик баскынчыларга, колониалдык эзүүлөргө каршы эркиндик, көз карандысыздык үчүн болгон күрөшүнүн бир үзүмү болгон, 1916-ж. көтөрүлүштүн маанисин түшүнүүгө шарт түзөт. Диссертациядагы жыйналган, системага салынган жана анализденген материалдар Кыргызстанда тарых илиминин жаңы нукта өнүгүшү, байышы үчүн бир топ баалуу маалыматтарды берет. Көз карандысыз, эгемендүү мамлекетибиздеги өсүп келе жаткан жаш муундарды патриоттукка чакырат, өз Мекенин сүйүүгө, улуттук боштондук кыймылынын катышуучуларын эскерип урматтоого үндөйт.

Тарыхчылар тарабынан чыныгы, бурмаланбаган кыргыз тарыхын кеңейтип жазууда, жогорку окуу жайларда атайын курстар боюнча дарс окууда, окуу китептерин, программаларын түзүүдө диссертациянын материалдары анын илимий негизин түзөт.

Коргоого коюлчу негизги жоболор:

- Ысык-Көл өрөөнүнүн мисалында 1916-ж. азаттык үчүн ишке ашкан көтөрүлүштүн өбөлгөлөрү, өзгөчөлүктөрү тарыхый булактардын негизинде чагылдырылат жана көтөрүлүштүн жүрүшү, жол башчылардын көтөрүлүштөгү ролу жана алган орду аныкталат.
- боштондук үчүн болуп өткөн көтөрүлүштүн натыйжаларын көрсөтүп, мүнөзүн аныктоого жана көтөрүлүштүн маанисине мамлекетибиздин көз карандысыздык өнүгүү шартында баа берүүгө аракет жасалат.

Иштин апробацияланышы. Диссертациянын темасы Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук Университетинин илимий-техникалык кеңешинде 2001-ж. бекиген. Изилденген проблеманын олуттуу маселелери боюнча автор 5 Эл аралык (2001-ж. декабрь, 2002-ж. май, 2003-ж. май, 2003-ж. ноябрь, 2004-ж. апрель) конференцияда, 6 республикалык конференцияда (2001-ж. октябрь, 2002-ж. сентябрь, 2003-ж. май, 2003-ж. сентябрь, 2003-ж. октябрь, 2004-ж. март) илимий баяндарды жасады.

Диссертант «Көлдөгү көтөрүлүш» аттуу 6.0. басма табактан турган монографиясын жарыкка чыгарды. Диссертациянын негизги мазмуну автор тарабынан даярдалып, атайын илимий басылма журнал жыйнактарда жарыяланган макалаларда баяндалган. Баардыгы болуп көлөмү 5 б.т. жакын 14 макала жарык көрдү.

Хронологиялык алкагы. Диссертация Ысык-Көл өрөөнүндөгү 1916-жылдын август айынын башындагы жергиликтүү элдин козголушунан баштап, 1917-жылдын февралына чейинки болуп өткөн тарыхый окуяларды өз кучагына камтыйт. Бирок, көтөрүлүштүн социалдык-экономикалык жана саясий өбөлгөлөрүн, себептерин ачып көрсөтүү максатында XX кылымдын башындагы Пржевальск уездиндеги процесстер да анализденет.

Изилдөөнүн структурасы. Диссертация киришүүдөн, үч главадан, алты параграфтан, корутундудан, тиркемелерден жана колдонулган тарыхый булактардын, адабияттардын тизмесинен турат.

Иштин негизги мазмуну.

Негизги бөлүмдүн алгачкы бабында 1916-ж. Көл өрөөнүндөгү көтөрүлүштүн өбөлгө, себептерин ачып берүү максатында XX к. башындагы өрөөндүн социалдык-экономикалык абалы изилденген. **Биринчи баптын биринчи бөлүгүндө** Көл өрөөнүнүн табияты, калкы жана коомдук мамилелери каралган.

Эл оозунда «Үркүн» аталып калган 1916-жылдагы кыргыз элинин көз каранды эместик үчүн күрөшү кокусунан болгон эмес. Анын олуттуу өбөлгө, себептери бар эле. Көлдүн табияты жана климаттык шарттары ар түркүн чарба жүргүзүүгө абдан ыңгайлуу болгон. Өрөөндүн аба ырайы мээлүүн континенттик, жайы жылуу келип, кышында анчейин суук болчу эмес. Ысык-Көлгө куйган Барскоон, Жыргалаң, Жети-Өгүз, Жууку, Каракол, Ак-Терек, Тамга, Түргөн-Ак-Суу, Түп, Чоң-Ак-Суу, Чоң-Кызыл-Суу, Чоң-Жаргылчак, Ырдык ж.б. чоң өзөн, суулардын жээктериндеги жайыктар эгин эгип дыйканчылык кылууга, отурукташкан турмушка өтүүгө өтө оңтойлуу келген. Күн батыш тарабын боз топурак, кум, шагылы арбын таштак, же саздак шор жерлер каптап жатса, борбору менен чыгыш тарабындагы борпоң калың кара топурактуу ойдуңдарда мол түшүм алынган. Каркыра, Текес, Сары-Жаз, Сырт сыяктуу төрт түлүк малга жайлуу жайлоолор, бетеге, шыбак, тулаңы белден буралган жайыттар, шаркырап аккан көк кашка суусу мол коктуколот, капчыгайлар, салыштырмалуу калктын аздыгы, тоо арасында жайыт жердин кеңдиги мал чарбачылыгынын өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн.

XX к. башына карата 1897-жылкы бүткүл россиялык эл каттоонун маалыматтары боюнча Пржевальск уездинде баардык калктын саны 147517 кишиге жетип, алардын ичинен 128307 киши кыргыздар, 11223 киши европалыктар, 3151-өзбектер, 2033-дунгандар, 844-татарлар, 1925 киши бөлөк элдердин өкүлдөрү болушкан

Узак убакыт Россия империясынын курамында болуунун натыйжасында, жергиликтүү элдин чарбалык турмушунда капиталисттик мамилелердин элементтери пайда боло баштаганы талашсыз. Ысык-Көл өрөөнү дагы бүткүл Россиялык рынокко аралашат, анын алкагына тартылат. 1913-ж. Жети-Суу аймагында 11 жарманке болсо, алардын эң ирилери Көл тарапта Пржевальск, Каркыра жарманкелери болгон. Бирок, чөлкөмдө өнөр жайы өтө жай темпте өнүккөн жана абдан артта калган.

Бул баптын экинчи бөлүгүндө өрөөндө жашаган элдердин өз ара алака-байланыштары изилденген. Ысык-Көл өрөөнүнүн калкынын улуттук курамынын кескин өзгөрүшү Кыргызстанды Россиянын толук каратып алышы менен тыгыз байланыштуу. Адегенде Кыргызстанга казак-орустар, аларга удаалаш сарт-калмактар жана дунгандар менен уйгурлар ооп келишкен.

Россия империясынын борбордук райондорунда өнүгүп жаткан капиталисттик мамилелер, Көл аймагындагы ар түрдүү элдердин ортосунда

чарбалык жана маданий карым-катнаштын жакшырышына, алардын бири-бирине жакындашуусуна ыңгайлуу шарт түзгөнү талашсыз.

Балыкчы бекети, тогуз жолдун тоомунда жайгашып элдердин өз ара байланыштарынын тереңдешинде маанилүү роль ойногон. Сазановка кыштагында 1897-ж. 200 чарба-короо болуп, 1580 киши жашаган, кыштактын калкы көп улуттуу болгон. Кийинки чоң кыштак Преображенское Түп суусунун чатындагы бийик булуңда, айланасы адам суктанаарлык ажайып кооз жерде жайгашкан. Бул кыштакка да көп улуттуулук мүнөздүү болгон.

Ысык-Көлдүк кыргыздар, дунган, уйгур, сарт-калмактар турак жай, короо-сарайларды куруунун европалык ыкмаларын өздөштүрүшкөн, багбанчылык, жашылча-жемиш өстүрүү өнүккөн. Европалык келгиндердин таасири аркасында аймакта аары багып, бал челек кармоо дагы бир чарба жүргүзүүнүн түрүнө айланган.

Кыргыздар айрым адамкерчиликтүү, ак пейилдүү орус, украин дыйкандары менен ынтымак түзүп, дос-тамыр күтүшкөн. Пржевальск шаары жана Каркыра жарманкеси элдердин ортосундагы карым-катнашты, соодасатык байланыштарын түзүүдө чоң роль ойногон. Элдердин өз ара чарбалык жана маданий байланыштары падышачылыктын колониалдык саясатына карабастан кыйла тереңдеген. Үзгүлтүксүз алака-байланыштардын жүрүшүндө алар бири-биринен чарбачылыктын жаңы сырларын үйрөнүшкөн, материалдык жана руханий байлыктарын байытышкан.

Көл өрөөнүндөгү кыргыз элинин көз каранды эместик үчүн күрөшүнүн бышып жетилиши, биринчи дүйнөлүк согуш жылдарындагы элдин абалынын оорлошу, калктын козголушу экинчи бапта изилденген. Бул баптын биринчи бөлүгүндө падыша өкмөтүнүн чөлкөмдөгү оторчул саясаты чагылдырылган.

Колониалдык бийлик органдары, падышалык чиновниктер бийликти байлык топтоо үчүн өзү каалагандай пайдаланган. Маселен, Тоң волостунда өткөн волосттук башкаруучуну шайлоодо уездик начальник менен тилмечке 2000 сом жана эки ат: сур жорго менен тору аргымакты «тартуулашкан». Жети-Өгүз волостундагы ошондой эле шайлоодо волосттук башкаруучунун кызматына ээ болууда көрсөткөн көмөгү үчүн акы катарында Нурмамбет Чигиров аларга 2500 сом төлөп, кула ат тартуулаган.

XX к. башында түтүн башына жыйналган салык менен жергиликтүү салыктардын өлчөмү 5 сом 25 тыйынга өскөн. Жергиликтүү калк натуралай милдеттерди да аткарышкан. Кыргыз калкынын абалы, падышачылык Россиянын ичкерки губернияларынан орус, украин дыйкандарын массалык түрдө көчүрүп келүү саясатынын салакасынан ого бетер оорлогон.

Ысык-Көл өрөөнүндө XIX к. 80 - жж. башында негизделген Свято-Троицк эркектер монастыры кыйла жерге ээлик кылган. Кийин Күрмөнтү жана Жыргалаң сууларынын чегиндеги тоо этегиндеги жерлерден 2000-3000 десятина жерди бөлдүрүп алган. Жалпы аянты 21 768 десятинага барабар Тасма аймагын бийлик Жети-Суулук казак-орус аскеринин энчисине кесип берген. Натыйжада, 1550 түтүн кыргыз эгин эге турган эң мыкты

жеринен ажырап, жакырчылыкка кабылган болчу. Казак-орустар ал жерге аштык айдоонун ордуна жылына ал жерди 4000-5000 сомго арендага берген. Казак-орустарга Түргөн волостунун 2302 түтүндөн турган элине таандык Боз-Учук колотундагы жайык жерди да областтык башкармалык тартып берген.

Арендага жер берүү айрыкча XX к. башында күч алып, Ысык-Көл жана Чүй өрөөнүндөрүндө массалык мүнөзгө ээ болот. Алсак, 1912-ж. Пржевальск уездиндеги бир гана Күрмөнтү волостунда келгин орус, украин дыйкандарына 1099 десятина жер арендага берилген, жерлеринен ажырап калган кыргыздар өз кезегинде оор шарттарда бай орус жана украин дыйкандардан, көбүнчө казак-орустардан арендага жер алган. Калктын жашоо-тиричилигинин начарлашы жана күндөн-күнгө оорлошу ар кандай коркунучтуу оору-сыркоолордун чыгышына алып келген. Маселен 1913-ж. сентябрда ошондой коркунучтуу оорулардын бири- чума тумоосу 25 км. айлананы камтып, Пржевальск уездиндеги Түргөн болуштугунда адеп башталганда эле 32 кишинин өмүрүн кыйган Айтор барган сайын кыйындаган мындай оор абал, тарткан азап-тозоктор кыргыздардын жанына батып кыжырын кайнатпай койгон эмес.

Бул баптын экинчи бөлүгүндө биринчи дүйнөлүк согуш жылдарындагы жалпы элдин абалынын оорлошу, Көл өрөөнүндөгү калктын козголушу, көтөрүлүштүн башталышы изилденген.

Согуш колониалдык элдерге оор азап тозокту алып келген, оор экономикалык кризис Пржевальск уездин да каптаган. 1915-ж. айыл калкынын жарымына нан жеткен эмес. 1915-ж. областтын эки уездинен эле 478 миң. пуд эгин кем алынган. Областагы айдоо аянттары эле кыскарбай, малдын саны да кескин азайган. 1914-ж. бир гана Жети-Суу областынан, баасы 35 млн. сом турган мал жана эт продукциясы алынып чыгып кеткен. Көчмөн калктан алынган түтүн салыгы 6 сомго көбөйтүлгөн. Соода жана өнөр жай ишканаларына, жеке промысел чарбаларга салык 50 % өскөн. 1915-ж. 1-январынан тартып кыргыз эли, ар бир чарбадан 1 сом. 84 тыйын өлчөмүндөгү согуштук салыкты төлөшү керек болгон.

Уездеги калктын кыжырын келтирген, «апийим салыгы» деп аталган салык болгон. Пржевальск уездинде 7 миң десятин жерге апийим айдалган, апийимди четке сатууга тыюу салынган. Өкмөт 1 фунт апийимге 15 сомдон ашык төлөбөгөн, ал эми алып сатарлар болсо 60 сомго чейин төлөгөн. Согуш элге көп азап-тозокторду алып келген, эл массаларынын көтөрүлүшүн шарттаган.

Пржевальск уездинде көтөрүлүш Сазановкага жакын жайгашкан Григорьевка кыштагына, 9-августта кечинде, кыргыздардын чабуул коюусу менен башталган, көтөрүлүштүн эпкини 10-августта эртең менен Преображенскоеге чейин таркаган. Ошол эле күнү, Пржевальск шаарына кыргыздар чабуул жасашкан.

Көтөрүлүштүн башында Ысык-Көлдүн түндүк жээги менен кат жөнөтүлгөн. Кат жеткен жерлерде сөзсүз көтөрүлүш башталып турган. 10-август күнү кат Пржевальскинин чыгыш аймагына жеткен. Катта:

“Майлыбайга, Талканбайга ж.б. Сарыбагыш манаптарынан таазим. Биз козголдук... Арык жана Белек манаптары бул кабар жетээри менен элди көтөргүлө. Биз Баатыр Ажынын (Шабдандын) туусу алдында Боролдойдо чогулуп жатабыз”-деп айтылган. Каттын аягында 30га жакын кол коюлуп, мөөр басылган.

Көтөрүлүштүн алгачкы күндөрүндө Көл кылаасындагы Чыгыш-Жети-Өгүз, Батыш-Жети-Өгүз, Барскоон, Тоң, Улахол, Кең-Суу, Күрмөнтү, Түргөн, Түп ж.б. болуштуктардын калкы активдүүлүктү көрсөтүшкөн.

Рыбаченин чет жакасында 9-августта көтөрүлүшчүлөр тарабынан көптөгөн унаа, 178 мылтык жана 35000 ок колго түшүрүлгөн. 9-10-августта Көлдүн түндүк жээгинде жайгашкан кыштактардагы почта бекеттерин көтөрүлүшчүлөр бүт кыйратышкан 11-августта Преображенское кыштагына 2 тараптан: Шаты капчыгайынан жана Арал тараптан кыргыздар кол салышкан.

Эртеси Преображенское кыштагына, Күрмөнтү болуштугуна кирген Сары-Булак айылынын кыргыздары Ичке-Суу капчыгайы тараптан кол салышкан. Чабуулга өткөн кыргыздарды башкаргандар: Жайнаке, Жыргалбай, Үмөталы, Дүйшеке, Кадырбай Түнгатаровдор болушкан.

12-август күнү, көтөрүлүштү уюштуруу боюнча кеңешме чакырылган. Кеңешмеге Күрмөнтү болуштугунан Ишеке Телтаев, болуш Кадырбай, Байбосун, Жайнаке, Каба жана Кожалы Супатаевдер, Бирназар болуштугунан болуш Мурзакан Мамытов, Интей Саламатин жана Орозбак Саадамбековдор катышышкан. Ошол эле күнү Түп болуштугунда да кеңешме өткөн. Бул кеңешмеге катышкандар: Батыркан Ногоев, Рыскелди Караев, Дуан Ногоев, Максут Миндекеев жана Бектен (Кең-Суу же Бирназар болуштугунан) болушкан. Жогорудагы кеңешмеден кийин, шаршемби күнү, үч миңге жакын кыргыз Аралга чогулушкан. Ал жерде алар ак боз бээ союшуп, анын каньна колдорун малышып, көтөрүлүшкө чыгып күрөшөбүз деп ант беришип, дуба окушкан. Биздин оюбузча, дал ушул жыйында Батыркан Ногой уулу хан болуп көтөрүлгөн. Преображенское кыштагына чабуул коюп жаткан мезгилде, кээ бир кыргыздар орус дыйкандарын аман алып калгандыгы белгилүү. Мисалы, Бирназар болуштугунан Раимбек Сарымбаев аттуу кыргыз Стародубцев Егор Игнатьевичти (59 жаштагы дыйкан) жана дагы 2 адамды кыргыз кийимдерин таап кийгизип, балдардын арасына кошуп өрөөнгө алып чыгып аман алып калган.

11-августа Көлдүн тескейинде кыргыздар Кольцовка, Гоголевка, Барскоон айылдарына кол салышкан. Барскоондогу көтөрүлүшкө бир күн калганда Кендирбай Солтоноевке Улахол болуштугунун чоң манабы Батыркан келген. Түн ичинде жыйын өткөрүлгөн. Ал жыйынга Барскоон болуштугунан 100 гө жакын адам катышкан. Жыйында Батыркан ала келген Шабдандын баласы Мөкүштүн каты талкууланган. Барскоондогу окуяларга бул жыйындын чечими түздөн түз өз түрткүсүн берген. Аталган жыйынга Кендирбай Солтоноев, Үсөн Шамыров, Мамбет Молдосанов, Бакачы болуштугунан Талканбай, Түптөн Батыркан Ногоев катышкан.

10-августта Сан-Таш ашуусунда, Түп суусунун оң жээгинде, казак орустар менен кандуу кагылышуулар болгон. 12-августта, саат 10до

кыргыздар Каркыра өрөөнүнүн түштүк-батышына, Таврический жана Сан-Таш айылы тараптан агылып келе башташкан жана тууларын булгалашып, жазалоочуларга каршылык көрсөтүшкөн. Алыскы Түргөн болуштугунда кыргыздар 10 августта көтөрүлүшкөн. Кенжебайдын үйүнө чогулушуп, көтөрүлүштү кандайча уюштуруу керектигин талкуулашкан. Алардын арасында Салымбай, Асанаалы, Сары, Мусабай, Асан аттуу белгилүү адамдар жана Супатай бий болушкан.

Бул өрөөндөгү көтөрүлүштө Саадабай “Баршук” коктусунан, Молдакун “Тайбулактан”, Алымкан “Түргөндөн”, Канжолу “Кичи Жергес” капчыгайынан кол салышкан. Болжол менен аталган отряддарда 100гө жакын адам болгон. 12-13-августта 2000 ден ашуун атчан кыргыздар Чолпон-Атадагы азык-түлүк бекетине кол салышкан.

Пржевальск шаарын курчоого алган көтөрүлүшчүлөрдүн башында Батыркан Ногой уулу жана башка чоң манаптар турушкан. 11-августта шаардагы чиркөөнүн коңгуроосу кагылып, эл чиркөөнүн аянтына чогула баштаган. Чогулгандардын алдында уезд начальниги полковник Иванов чыгып сүйлөп, кыргыздардын «козголоңу» башталганын жарыялап, орус калкын шаардын четинде жайгашкан казармаларга өтүүсүн талап кылган.

Шаарды 80 солдат, 42 барданке мылтыгы менен куралданган согуштук отряд, 200-250 отставкадагы солдаттар жана офицерлер коргогон. Отставкадагы атчан аскерлерден жана ыктыярдуулардан атчандар отряды куралган.

Көтөрүлүштүн алгачкы этабында Көлдүн түштүк аймагында 11 кыштак, 16 хутор, түндүк аймагында 8 кыштак жана Каркыра жолундагы 9 кыштак, 11 хутор кыргыздар тарабынан кол салууга дуушар болгон. Көтөрүлүшкө уюшкандыктын кээ бир белгилери мүнөздүү, көтөрүлүшкө алдын ала камылга көрүшкөн, кеңешмелер чакырылган, бөлөк аймактардагы көтөрүлүшчүлөр менен кабар алып турушкан. Жазалоочу аскерлер менен кагылышууларда, чечкиндүү салгылашууларда көчмөндөрдүн эзелки согуштук өнөрүнө ылайык ыкмаларды (толготмо, буктурма, чалгын, ит урушу, ат коюу, душманга бириндетип сокку уруу ж.б.) колдонушкан.

Үчүнчү бапта көз каранды эместик үчүн болгон чечкиндүү күрөштүн күч алышы, натыйжалары, мүнөзү жана мааниси баяндалган. Чечкиндүү күрөштүн күч алышы, жүрүшү бул баптын биринчи бөлүгүндө изилденген.

13-августта түшкө жакын кыргыздар менен дунгандар Пржевальск айыл чарба мектебин убактылуу ээлешкен. Шаарды көтөрүлүшчүлөр дээрлик 20 күн бою камалап турушкан.

14-августта, эртең менен кыргыздар Сан-Таш ашуусунда Бергдин отряды менен кагылышкан. 15-август күнү эртең менен Бөлөкбай болуштугунан куралган көтөрүлүшчүлөрдүн чоң тобу Санташ кыштагына кол салып бай кулактардын мал мүлкүн олжо кылышкан.

15-августта ошол аймактагы Отрадное кыштагынын чыгыш тарабында 800 гө жакын кыргыз Бергдин отряды менен жан аябай кармашкан. 18-августта Түптү көздөй кеткен жолдогу, 18-чакырымда көтөрүлүшчүлөр менен дагы кагылышуу болгон. 20-августта Теплоключенкодо токойдун этегинде отряд менен көтөрүлүшчүлөрдүн кагылышуусу болгон.

23-августта Пржевальск шаарынын чет жакасында жайгашкан жүн тазалоочу ишкананы 4000ге жакын кыргыздар менен дунгандар ээлеп алышкан. Жазалоочу отряддар менен болгон салгылашуудан кийин көтөрүлүшчүлөр Көлдүн түштүгү менен Жети-Өгүз капчыгайына карай чегинишкен.

Август айынын 27-28де Түп кыштагынын айланасында кыргыздар жазалоочу отряддарга каршы чоң чабуул жасашкан. 27 август күнү, күндүзгү саат 3 тө Пржевальск шаарынын комендантынын буйругу менен 52 казак-орусу Түпкө жөнөтүлгөн.

28-августта эртең мененки саат 5 те, Берг башкарган 2 отряд, хорунжий Перемишин башкарган 1 отряд кыргыздарга каршы аттанышкан. Жолдогу кагылышууларда баатырларча 40 көтөрүлүшчү көз жумган. Оор салгылашуу эгин талаасында уланган, Перемишиндин отрядына каршы 2000ге жакын көтөрүлүшчүлөр тике ат коюшкан. Жазалоочулар үчүн бул үрөйдү учурган чоң чабуул өтө коркунучтуу болгон. 100 гө жакын жазалоочу аскерлерге жардам берип жүргөн волонтер-дыйкандар коркконунан Түптү көздөй, аларды таштай качышкан. Кыргыздардын бул чечкиндүү чабуулу, 52 казак-орустарды жана 4 волонтерду, 300 кадам алыстыкта турган топурактан согулган сарайга баш калкалоого аргасыз кылган.

Алар аргасыздан дубалга келип такалышып, акыркы күчтөрүн жыйнап, күтүүсүздөн каршы чабуулга өтүшкөн. Окуянын мындай өнүгүшүн күтпөгөн кыргыздар, 3 тарапка: биринчи тобу өздөрүнүн тылына карай сол тарапка, экинчи тобу оң тарапка, ал эми үчүнчү тобу Пржевальск тарапка багыт алып чегинишкен.

Жети-Өгүз, Тоң аймактарында кыргыздар жазалоочу отряддарга каршы чабуулун улантышкан. Кызыл-Сууга чабуул койгон көтөрүлүшчүлөр тосуп койгон тосмолордон өтө албай көп зыян болушкан. Бирок, алар күчтөрүн кайра топтошуп, 15-августта Тонду жана Жети-Өгүздүк кыргыздардан куралган көтөрүлүшчүлөрдүн чоң тобу, болжол менен 5000 адам Караколго карай аттанышкан. Алар Ырдык айылынын айланасына топтолушуп, Тондук манап Батыркан Райымбек уулун хан көтөрүшкөн. Ал жердеги кан төгүшкөн кармашта көтөрүлүшчүлөрдөн 50 чамалуу киши өлүп, чегинүүгө аргасыз болушкан.

17-августта 300гө жакын кыргыз Орто-Жаргылчакта жазалоочу отряд менен баатырларча салгылашкан. Жазалоочулардан 12 аскер өлүмгө дуушар болушкан, калгандары Каракол тарапка чегинишкен. Кыргыздар жазалоочуларды кууп жөнөгөндө, алар өлүктөрүн таштабай ала качышкан.

Жазалоочу аскерлер, Жети-Өгүз капчыгайын бошотууга 26-августта буйрук алышкан, капчыгайдын оозунда кыргыздар өтө катуу каршылык көрсөтүшкөн. 27-августта Чычкан капчыгайында 4000 жакын кыргыздар чогулушуп жазалоочуларды каршы алышкан. Салгылашуу өтө курч мүнөздө өткөн, эки тарап тең жандарын аяшпай кармашышкан. Кыргыздар жазалоочулардан урядник Дмитриевди катардан чыгарышкан.

28-августта жазалоочу отряддар чегинген кыргыздарды талкалаш үчүн, Дархандан кайрадан Чычкан тарапка жөнөтүлгөн. Көтөрүлүшчүлөр менен

алардын ортосунда кармаш кайрадан уланган. Жазалоочу аскерлер 28-августта, кечки саат 10до Барскоон айылын бошотууга жөнөтүлгөн. Барскоон капчыгайынан алыс эмес жерде эки тарап тең жан аябай салгылашкан. Бийлик Көлдөгү көтөрүлүштү биротоло басыш үчүн 27-августтан 2-сентябрга чейинки аралыкта Пржевальскийге жаңы жазалоочу отряддарды жөнөткөн.

Жети-Өгүздүн Покровка кыштагынын чет жакасында 9-сентябрда, саат 12 башталган кармаш кечки саат 8ге чейин уланган. Кыргыздардан 300гө жакын мылтык менен куралданган, алардан башка дагы көп куралсыз адамдар, Кыргоо суусунун жээгинде жазалоочу отряддардын чабуулун баатырдык менен токтотушкан. Кыргыздар жазалоочулардын чабуулун эле токтотпостон, аларды Ысык-Көл жээгине чегинүүгө аргасыз кылышкан. Кийинки күнү, түнкү саат 2де кыргыздар жазалоочуларга кол салышкан. Бирок, аларга катуу каршылык көрсөтүлгөндүктөн кайра артка чегинип кетишкен. 11-сентябрда да эки тараптын ортосундагы кармашуу уланган.

Кичи-Жаргылчак суусунун жээгиндеги бөксө тоолордо, кыргыздар менен жазалоочу отряддардын ортосундагы салгылашуу 12-сентябрда болуп өткөн. Эртең мененки саат 10до башталган жазалоочулардын чабуулун, кыргыздар кечки саат 5ке чейин токтотушкан. Бирок, күч тең эмес эле, 200гө жакын мыкты кыргыз жигиттери азаттык үчүн курман болушкан.

Кийинки дагы бир чоң салгылашуу Чоң-Жаргылчак капчыгайында болуп өткөн. Бул жерге Кичи-Жаргылчактан аргасыз чегинген кыргыздар топтолушкан эле. Салгылашуу 13-сентябрда болуп, жазалоочулар көтөрүлүшчүлөрдү Сыртты көздөй чегинүүгө мажбурлашкан.

Ошол убакта Тоң өрөөнүндө, Улахолго жакын жерде көтөрүлүшчүлөр менен старшина Бычковдун отрядынын ортосунда чоң салгылашуу болгон. Улахолго Кочкор тараптан көтөрүлүшчүлөрдүн бир бөлүгү чегинүүнүн натыйжасында ооп келишкен. Ошол себептен колониалдык бийлик бул өрөөнгө кошумча аскер күчтөрүн жөнөтүшкөн. Алабашта буга чейин эле старшина Бычковдун отряды кыргыздарга көп азап-тозок алып келген жана жазалоо операцияларын ишке ашырып жаткан. Мына ошондой шартта Ысык-Көлдүн тескей аймагындагы көтөрүлүшчүлөр аргасыздан оор жоготууларга учурап Сыртка чегинишкен. Бара-бара кыргыздардын ортосундагы байланыш дагы начарлаган. 2-октябрда Улахолго жакын жайгашкан Алабаш өрөөнүндөгү кыргыздар, полковник Слинко башкарган жазалоочу отряддар тарабынан оор жоготууларга дуушар болушуп ашуу тарапка бет алышкан. Алар Эңгилчек жана Кайыңды капчыгайында топтолушкан. Ошентип, Ысык-Көл өрөөнүндөгү элдик боштондук көтөрүлүш өзүнүн күчүнөн тайып, жазалоочу отряддар тарабынан көтөрүлүштүн негизги борборлору жоюлган.

Бул баптын экинчи бөлүгүндө көтөрүлүштүн натыйжалары, мүнөзү жана мааниси изилденген.

1916-жылдагы Ысык-Көл өрөөнүндөгү жалпы элдик боштондук көтөрүлүшү жеңилүүгө аргасыз болду. Жеңилүүнүн негизги себептери: өкмөт көтөрүлгөндөргө каршы ошол кездеги эң жаңы техника менен

куралдандырылган зор армияны аракетке келтирген; жалпы Кыргызстандагы көтөрүлүштүн бир борбордон башкарылбаган, көтөрүлүштүн жүрүшүндө жол башчылар күрөштү жогорку деңгээлде уюштура албаган; аймактарда көтөрүлүш бир мезгилде болбогон. Бул көрсөтүлгөн себептер көтөрүлүштү жеңилишке алып келгендиги талашсыз.

Бирок, ошондой болсо дагы көтөрүлүштү уюштуруу боюнча Пишпекте июль айында, Пржевальскийде август айынын башында белгилүү манаптар өздөрүнчө жашырын сүйлөшүп, көтөрүлүштүн долбоорун иштеп чыгышкан. Бул долбоорлор жогорууда көрсөтүлгөн себептердин натыйжасында иш жүзүнө толук ашпай калгандыгы белгилүү.

Октябрь айынын жарымында Көлдүн тескейиндеги кыргыздар жазалоочу аскердик отряддардын кысымы астында Сыртагы ашуулар аркылуу Кашкарга, ал эми күнгөйүндөгү кыргыздар, Текес аркылуу Кулжага багыт алышкан. Ошентип, падышалык бийлик Ысык-Көл өрөөнүндөгү көтөрүлүштү жазалоочу аскер күчү менен аёосуз басканга жетишкен. Кыргыз эли аргасыздан Кытайга жер которгон.

Көтөрүлүштүн натыйжасында Түндүк Кыргызстандагы жергиликтүү калктын саны 119215 адамга же 41,4%; ал эми Жети-Суу областы боюнча 25% азайган. Т. Рыскуловдун эсептөөлөрү боюнча областагы көчмөн калктын көтөрүлүштүн натыйжасында 1917-ж. январына карата азайышы 270.632 адамды түзгөн.

Ал эми Ж. Жуналиевдин изилдөөсү боюнча, ошол мезгилдеги түндүк Кыргызстанда болжол менен 360-370 миң кыргыз жашаган, жалпы Кыргызстанда 650 миңге жакын кыргыз болгон. 1926-ж. эл каттоодо кыргыздардын жалпы саны 668,7 миң адамга жеткен, б.а. 13 жылдын ичинде (1913-1926-жж.) кыргыздардын өсүүсү нөл процентти түзгөн. Мындай «өсүүнү» автор 1916-ж. көтөрүлүштүн колониалдык бийлик тарабынан мыкаачылык менен басылгандыгы жана кыргыз элинин Кытайга аргасыздан жер которуусу менен түшүндүрөт.

Көтөрүлүштүн натыйжасында Пржевальск уездинде малдын жана ошол жылкы түшүмдүн жок болушун Т. Рыскулов төмөндөгү проценттер менен көрсөткөн: жылкылар 75,61%; ири мүйүздүү мал 63,27%; төө 81,15%; кой-эчки 77,91%, түшүм аянты 61,19% азайган. 1916-ж. көтөрүлүштө Пржевальск уездинде келгиндер тараптан 1991 киши өлгөн жана 1003 киши дайынсыз жоголгон. Ал эми область боюнча 2094 киши өлгөн жана 2176 киши дайынсыз жоголгон.

Россиянын Мамлекеттик Думасында Туркстандагы 1916-ж. көтөрүлүш маселеси каралган. Думанын комиссиясы көтөрүлүштүн жүрүшүндөгү трагедиялуу окуялардын келип чыгышына колониалдык бийлик өзү күнөөлүү деп белгилеген. Албетте, Дума андагы депутаттар Туркстанга эркиндик бере коюдан алыс болушкан, бийликти сыңдоо аркылуу өздөрүнө саясий аброй топтоого умтулушкан.

Генерал-губернатор Куропаткин Көлдөгү болгон көтөрүлүшкө катыштынар, орус калкынын канын төктүңөр деген шылтоо менен, кыргыз бермети болгон Ысык-Көлдүн айланасын, жергиликтүү кыргыздардан

тазалап, жалаң гана орус калкы жашай турган жаңы Пржевальск уездин түзүү планын иштеп чыккан.

Бирок, 1917-ж. Февраль революциясынын ишке ашышы менен, монархиянын кулашы Кыргызстандагы саясий кырдаалды түп тамырынан бери өзгөрткөн. Кытай жергесинен запкы жеген кыргыз эли, азаттыка ээ болобузбу деген үмүт менен өз Мекенине, киндик каны тамган Ала-Тоого кайта баштаган.

XX к. 90-жылдарына чейин, 1916-ж. көтөрүлүштү антиколониалдык, антиимпериалисттик жана антифеодалдык мүнөздөгү улуттук-боштондук көтөрүлүшү деген көз караш калыптанган жана үстөмдүк кылып келген. Көтөрүлүш жалпы Россиялык революциялык процесстин составдык бөлүгү катары каралган, ошол эле учурда көтөрүлүштүн спецификалык өзгөчөлүктөрү эсепке алынган эмес, алардын көздөгөн максаты Октябрь революциясынын эл аралык маанисин бекемдеш болгон. Биз, 1916-ж. көтөрүлүштү Чыгыш элдеринин колониалдык саясатка каршы күрөшүнүн уландысы катары карашыбыз зарыл, себеби, жергиликтүү калктын өз жеринен ажыроосу, аймактагы орусташтыруу саясатынын күчөшү, ички коомдук байланыштардын жана институттардын бузулушу өзгөчө 1-чи дүйнөлүк согуш мезгилиндеги колониалдык саясаттын күчөшү жергиликтүү калкты азаттык үчүн күрөшкө түрткөн. Ысык-Көл өрөөнүндөгү болгон боштондук кыймылында жалпы эл массалары менен бирге, кыргыздын белгилүү манаптары, диний адамдары ж.б. социалдык топтору көтөрүлүшкө түздөн-түз катышкан, кол башчы, жол башчылардан болушкан. Алардын катарында: Сагалы Алматаев (Тоң болуштугу), Кадыр Байсаринов (Түргөн болуштугу), Батыркан Раимбеков жана Мамытхан Жантаев (Улахол болуштугу), Батыркан Ногоев (Түп болуштугу), Кендирбай Солтонкулов жана Берикбай (Барскоон болуштугу), Кулбарак Матаев, Абдулла Сарин, Нурманбет Чекиров (Жети-Өгүз болуштугу) ж.б. бар эле.

Баса белгилеп кетчү жагдай эл тарабынан чыккан куралдуу көтөрүлүш, тынч жашаган келгин элге каршы багытталбаган. Көтөрүлүш негизинен колониалдык бийликке каршы, казак-орус жазалоочу отряддарына каршы уюшулган.

Көтөрүлүш кыргыз элинин элитасы (жакшылары) тарабынан башкарылган, ошондуктан көтөрүлүштү толук антифеодалдык мүнөздө деп айтуу бир кыйла проблемалуу болуп эсептелет. Себеби, көтөрүлүштүн жүрүшүндө эски коомдук тартипти бузуу, талкалоо деген ураандар жок болуп эсептелет.

Бул жалпы элдик көтөрүлүш 1917-жылы болуп өткөн Февраль революциясын тездеткен.

1916-ж. көтөрүлүштүн трагедиялуу аякташына карабай, биз аны улуттук аң сезимдин өсүшүнө түздөн-түз салым кошкон зор саясий окуя катары баалашыбыз керек. Көтөрүлүшкө катышкан он миңдеген кыргыздын мыкты уул-кыздары колониалдык эзүүгө каршы чечкиндүү каршылык көрсөткөн, эгерде биригишсе зор күч экендигин сезишкен.

Ошентип, 1916-ж. улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн тарыхы өсүп келе жаткан жаш муундарга чоң сабак, аларды Ата Мекенин урматтоого, патриоттук сезимин калыптандырууга, жоопкерчиликти сезүүгө үндөйт.

Диссертациянын кортундусунда, 1916-ж. Көлдөгү улуттук боштондук көтөрүлүшүнүн тарыхын комплекстүү изилдеп келип, төмөндөгүдөй тыянактарга келдик:

- XIX к. экинчи жарымындагы улуттук көз карандысыздыктын жана эгемендиктин толук жоюлушу, жергиликтүү калктын табигый укуктарынын тебелениши Көлдөгү көтөрүлүштүн саясий себеби болуп калган.
- Жергиликтүү калктын эң негизги байлыгы болуп эсептелген 93, 4 миң чарчы км. барабар жер жана суу ресурстары толук бойдон Россия империясынын мамлекеттик менчигине өткөн. Мындай көрүнүш көтөрүлүштүн экономикалык себептерин шарттаган.
- Жергиликтүү элдин чарбалык турмушунда капиталисттик мамилелердин элементтери пайда болуп, натуралдык чарба бузулуп, товардык мүнөзгө ээ боло баштаган. Бирок, өнөр жай тармагы өтө жай өнүккөн. Ошондуктан Көл өрөөнү башка аймактардай эле мал чарбачылык, данчылык району катары эсептелип кала берген.
- Көлдөгү ондогон улуттун өкүлдөрү падышачылыктын бөлүп жаруу саясатына карабай, өз ара чарбалык жана маданий байланыштарын ишке ашырып келишкен. Анын натыйжасында, алар бири-биринен чарба күтүүнүн жаңы ыкмаларын, сырларын жана каада-салттарын, тилдерин үйрөнүшкөн.
- Биринчи дүйнөлүк согуш Көл өрөөнүнүн экономикасына, элдин жашоо турмушуна оор зыян алып келген. Натыйжада, Көл өрөөнүндө көтөрүлүш 9-10 августта 28 кыштакка жана 27 хуторго көтөрүлүшчүлөр тарабынан кол салуу менен башталган. Боштондукка, азаттыкка арналган көтөрүлүш бара-бара өз күчүнө кирген.
- Көтөрүлүшкө калктын баардык социалдык катмары катышкан. Кыргыз жакшылары тарабынан долбоорлор иштелип чыккан жана кеңешмелер өткөрүлгөн Көтөрүлүштүн жүрүшүндө чакан кошуундар куралган, алардын туулары болгон, ата-бабалардын салты боюнча көтөрүлгөн калкка жол башчылык кылып үчүн хан көтөрүшкөн. Андай хандык жогоркуу наамга эл ичинде кадыр-баркы бар Ногой уулу Батыркан жана Райымбек уулу Батыркан арзышкан.
- Эркиндикти сүйгөн тоолук эл жазалоочулар менен жан аябай кандуу кагылушууларда далай эрдиктерди көрсөтүшкөн. Бирок, күч тең эмес болгондуктан көтөрүлүш өз күчүнөн бара-бара тайыган. Кыргыз эли Кытайга жер которууга аргасыз болгон. 1917-ж. февраль революциясынан кийин кыргыз эли азаттыктан үмүт үзбөй өз мекенине – Ала-Тоого кайта баштаган.

Жогорудагы чыгарылган тыянактардын негизинде төмөндөгүдөй сунуштарды киргизүүнү туура таптык:

- Кыргыз элинин улуттук-боштондук кыймылдарына, ошонун ичине 1916-ж. көтөрүлүшкө арналган жаңы көз караштагы окуу куралын даярдап, жогорку окуу жайларынын студенттерине атайын курсту сунуш этүү;
- 2006-ж. 1916-ж. улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн 90 жылдыгын жергебизде мамлекеттик деңгээлде белгилеп өткөрүү;
- Борбор калаабыз Бишкекте 1916-ж. боштондук көтөрүлүшүнө катышкан ата-бабаларыбызга арнап эстелик орнотуу;
- Массалык маалымат каражаттарында кыргыз элинин боштондук кыймылдарына арналган берүүлөрдү уюштуруп, илимий эмгектерди жарыялап өсүп келе жаткан жаш муундарды патриоттуулука тарбиялоону күчөтүү;

Диссертациянын негизги абалы төмөндөгү публикацияларда чагылдырылды:

1. Экономическое развитие Пржевальского уезда Семиреченской области в начале XX в. // Вестник КГНУ, Серия 4.- Бишкек, КГНУ, 2001.-0,4 п.л
2. Колониальная политика царизма в Семиречье в конце XIX – нач. XX в. (на примере Иссык-Кульской котловины) // Вестник КГНУ, Серия 4.- Бишкек, КГНУ, 2001.- 0,4 п.л.
3. Аграрные отношения в Семиречье в конце XIX- нач. XX вв.// Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, Серия I, выпуск 2. – Бишкек, КНУ, 2002. – 0,3 п.л.
4. 1916-жылдагы Ысык-Көл өрөөнүндөгү көтөрүлүш. // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, серия I, выпуск 3. – Бишкек, КНУ, 2003. – 0,3 п.л.
5. Государственная Дума и восстание 1916 г. в Туркестане.// Вестник КНУ им. Ж.Баласагына, Серия I, выпуск IV.- Бишкек, КНУ, 2004. – 0,3 п.л.
6. Восстание 1916 г. в Туркестане и начало деятельности генерал-губернатора Куропаткина А.Н. // Вестник КНУ им. Ж.Баласагына, Серия I, выпуск IV.- Бишкек, КНУ, 2004. – 0,3 п.л.
7. XX-к. башындагы Ысык-Көл өрөөнүндөгү жер суу аталыштары, калкы жана чарбалык өнүгүүсү. // Тил жана котормо.- Кытай Эл Республикасы, СУАР.- Үрүмчү, 2004, №2.- 0,3 п.л.
8. Социально-экономические, политические предпосылки и причины восстания 1916 года в Иссык-Кульском регионе. // Евразийское сообщество: общество, политика, культура – Алматы, 2004. №2.- 0,3 п.л.
9. Начало восстания 1916 г. в Иссык-Кульской долине. // Труды Института целевой подготовки специалистов, выпуск III. – Бишкек, 2002. – 0, 4. п.л.
10. Ухудшения положения населения Иссык-Кульской котловины в годы первой мировой войны. // Труды Института целевой подготовки специалистов, выпуск II. – Бишкек, 2002. – 0, 4. п.л.
11. Восстание 1916 г. и рост национального и политического сознания кыргызов. // Труды Института целевой подготовки специалистов, выпуск X. – Бишкек, 2002. – 0, 4. п.л.

12. Ысык-Көл өрөөнүндө 1916-жылкы көтөрүлүштүн жүрүшү. // Труды Института целевой подготовки специалистов, выпуск V. – Бишкек, 2002. – 0, 4. п.л.
13. Көлдөгү көтөрүлүш. Бишкек.: Архи, 2003.- 6.0. п.л.
14. Кыргызстандагы улуттук боштондук күрөш. 1916-ж. көтөрүлүш. / Кыргыз тарыхы. Энциклопедия. – Бишкек, 2003.- 0,2 п.л.
15. Үркүн. // Кыргыз тарыхы. Энциклопедия. – Бишкек, 2003.- 0,2 п.л.

Шейшеканов Турдубек Бейшенануовичтин «1916-ж. Ысык-Көл өрөөнүндөгү көтөрүлүш: өбөлгөлөрү, өзгөчөлүктөрү жана жол башчылары.» аттуу темада (адистиги 07.00.02.- Кыргызстандын тарыхы) тарых илимдеринин кандидаты деген окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациясына

РЕЗЮМЕ

Өзөктүү сөздөр: Ысык-Көл өрөөнү, колониалдык саясат, улуттук-боштондук көтөрүлүш.

Кыргыз Республикасынын көз карандысыздык өнүгүү шартында Ата Мекендик тарыхка, кыргыз элинин даңктуу өткөн дооруна кызыгуу кыйла өстү. Өлкөбүздүн көз карандысыздыгы, сувернитети тарых илиминин социалдык функциясын өзгөртүүдө. Тоталитаризм доорунда бурмаланган кыргыз элинин көз карандысыздык үчүн болгон күрөштөрүн, ошонун ичинде 1916-ж. Көлдөгү көтөрүлүштүн тарыхын да объективдүү изилдөө жана окуп үйрөнүү бүгүнкү күндүн талабы болуп эсептелет.

Диссертацияда биринчи жолу, 1916-ж. Көл өрөөнүндөгү көтөрүлүштүн өбөлгө, себептери, башталышы, эволюциясы, натыйжалары, тарыхый мааниси жаңыча көз карашта, жаңы архивдик жана башка тарыхый булактардын негизинде комплекстүү изилденди. 1916-ж. Көл өрөөнүндөгү көтөрүлүштүн өбөлгө себептерин ачып берүү максатында өрөөндүн XX кылымдын башындагы социалдык-экономикалык абалы иликтенди. Биринчи дүйнөлүк согуш жылдарындагы элдин абалынын оорлошу, көз каранды эместик үчүн күрөштүн бышып жетилиши жана көтөрүлүштүн башталышы жаңы тарыхый булактардын негизинде изилденди. Изилдөөдө көз каранды эместик үчүн болгон чечкиндүү көтөрүлүштүн күч алышы, натыйжалары көрсөтүлүп, мүнөзү жана мааниси аныкталды.

Диссертацияда чыгарылган жыйынтыктар жана сунуштар илимий-практикалык мүнөздө болуп, кыргыз элинин көз карандысыздыкка арналган боштондук кыймылдарынын, ошонун ичинде 1916-ж. Көлдөгү көтөрүлүштүн проблемаларын мындан ары карай тереңдетип, объективдүү изилденишине багытталат. 1916-ж. Көлдөгү улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн тарыхы өсүп келе жаткан жаш муундарга чоң сабак жана Ата Мекенине болгон патриоттук сезимин калыптандырат, жоопкерчиликти сезүүгө үндөйт.

Диссертация киришүүдөн, үч глава, алты параграфтан, кортундудан, тиркемелерден жана библиографиядан турат.

РЕЗЮМЕ

кандидатской диссертации Шейшеканова Турдубека Бейшенануовича «Восстание 1916 г. в Иссык-Кульской котловине: предпосылки, особенности и предводители» (специальность: 07.00.02-История Кыргызстана)

Ключевые слова: Иссык-Кульская котловина, колониальная политика, национально-освободительное восстание.

В условиях независимого развития Кыргызской Республики значительно повысился интерес к Отечественной истории, славному прошлому кыргызского народа. Независимость, суверенитет нашего государства изменяет социальную функцию исторической науки. Объективное исследование и изучение истории, борьбы кыргызского народа за свою независимость, в том числе восстания 1916 г. на Иссык-Куле, фальсифицированной в период тоталитаризма, является злободневным требованием сегодняшнего дня.

В диссертации впервые с новых концептуальных позиций, на основе новых архивных и других исторических источников проведено комплексное исследование предпосылок, причин, начала, эволюции, последствий и исторического значения восстания 1916 г. в Иссык-Кульской котловине. С целью раскрытия предпосылок и причин восстания 1916 г. на Иссык-Куле, дается анализ социально-экономического положения котловины в начале XX в. Ухудшение положения народа в годы первой мировой войны, созревание борьбы за независимость и начало восстания исследованы на основе новых исторических источников. В исследовании раскрыты апогей и последствия решительной борьбы за освобождение, определены ее характер и историческое значение.

Обобщения и рекомендации, сделанные в диссертации, имеют научно-практический характер и направлены на объективное, еще более углубленное исследование проблем освободительных движений кыргызского народа за независимость, в том числе восстания 1916 г. на Иссык-Куле. История национально-освободительного восстания 1916 г. в Иссык-Кульской котловине послужит большим уроком для молодого подрастающего поколения и способствует формированию у них чувства патриотизма к своей Родине и ответственности.

Диссертация состоит из введения, трех глав, шести параграфов, заключения, приложений и библиографии.

SUMMARY

Sheishekanov Turdubek Beishenakunovich.

«Insurrection of 1916 in hollow of Issyk-Kul: pre-conditions, peculiarity and leaders».

Dissertation on academic degree candidate of historical science competition on speciality 07.00.02-History of Kyrgyzstan.

Key words: The hollow of Issyk-Kul, colonial policy, insurrection of national emancipation.

On condition of independent development of Kyrgyz Republic the interest in history of Motherland and the past of Kyrgyz people is grown up.

Independent, sovereignty of our government change the social function of historical science. Objective investigation and studying of history, fight of Kyrgyz people for their independent, including the insurrection in 1916 in Issyk-Kul hollow falsificated in the totalitarian time are the topical demand of present day.

For the first time in complex on base of new archives and other historical sources, pre-conditions, reasons, beginning of evolution, consequences and historical meaning of the rising in 1916 in Issyk-Kul hollow are conducted with the purpose of disclosing of pre-conditions and reason of insurrection in Issyk-Kul hollow in 1916, it is given the analysis of social-economical condition of hollow in the beginning of XX century. Worsening of condition of Kyrgyz people during the first World War, ripening the fight for the independent and the beginning of insurrection are investigated on base of new historical sources. It is disclosed apogee and consequence of resulted fight for emancipation, and defined its character and historical meaning in this investigation.

Generalizations and recommendations which done in the dissertation have scientific-practical character and pointed to objective and deepened investigation of problems of emancipated motions of Kyrgyz people for independent, including the rising in 1916 in Issyk-Kul hollow. The history of insurrection of national emancipation in 1916 in the Issyk-Kul hollow will serve as lesson for the young generation and will assist to form the feeling of patriotism to their Motherland and responsibility.

The dissertation consists of introduction, three chapters, six paragraphs, conclusion, attachments and bibliography.

ШЕЙШЕКАНОВ ТУРДУБЕК БЕЙШЕНАКУНОВИЧ

**1916-Ж. Ысык-Көл өрөөнүндөгү көтөрүлүш:
өбөлгөлөрү, өзгөчөлүктөрү жана жол башчылары**

Басууга 14.05.04-ж. Кол коюлду.
Форматы 60x84 ¹/₁₆ Көлөмү 1,25 б.т.
Нускасы 100 даана. Заказ 135.

Ж.Баласагын атындагы КУУнун басмаканасында басылды.